

Niginabonu NEMATOVA,
Teacher of KIUT Samarkand branch
E-mail: zi.wei@mail.ru

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti, f.f.d Sh.Turniyazova taqrizi asosida

XITOIY VA O'ZBEK TILLARI MURAKKAB SINTAKTIK QURILMALARIDA POLIPREDIKATIVLIK HODISASI

Annotatsiya

Predikativlik hodisasi tilshunoslik fanida ko'p yillardan beri talqin etib kelinmoqda. Biroq, shunday bo'lishiga qaramay, bu sohada aytilayotgan fikrlar mushtarak emas. Grammatikaga oid ishlarning ko'pchiligida predikativlik deganda, kesimlilik tushuniladi va shu bois mazkur hodisa faqat gap doirasida vujudga kelishi ta'kidlanadi. So'nggi o'n yilliklarda olimlar polipredikativ jumalarga ko'proq e'tibor berishdi. "Polipredikativ gap" atamasi nazariy ishlarda ham, o'quv amaliyotida ham o'z o'rnini topdi. Polipredikativ konstruksiya oddiy gapning shakliy va semantik tashkil etilishiga ega bo'lgan, lekin kommunikativ birlikning asosiy xususiyati – semantik to'liqlikka ega bo'lmagan predikativ birliklardan iborat. Murakkab jumla umuman olganda shunday xususiyatga ega bo'lib, uni alohida gap vazifasini bajaradigan sodda gapga yaqinlashtiradi. Yozma nutqda murakkab gap oddiy gap kabi "qo'shni" gaplardan nuqta, so'roq yoki undov belgilari bilan ajratiladi, bu esa uning alohida kommunikativ birlik ekanligini bildiradi. Og'zaki nutqda murakkab gapning kommunikativ to'liqligi intonatsiya orqali uzatiladi [Beloshapkova, 1991, 811-812]. Polipredikativ gap - shakli jihatidan sodda gaplarga o'xshash, lekin ma'nosi, qurilishi va intonatsiyasi jihatidan bir butunlikni tashkil etuvchi bir necha bo'laklardan tashkil topgan murakkab gap. Polipredikativ gapning tuzilishi xilma-xildir.

Kalit so'zlar: predikat, kesimlilik, mustaqil so'z, so'z birikmasi, kesim, zamon, shaxs, intonatsiya, jumla, mikromatn.

ФЕНОМЕН ПОЛИПРЕДИКАТИВНОСТИ В СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЦЕЛЫХ КИТАЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

Феномен предикативности трактуется в лингвистике уже много лет. Однако, несмотря на это, мнения, высказанные в этой области, не являются общими. В большинстве работ по грамматике предикативность понимается как причастие, в связи с чем подчеркивается, что это явление имеет место только внутри предложения. В последние десятилетия ученые все больше внимания уделяют полипредикативным предложениям. Термин „полипредикативное предложение“ закрепился как в теоретических работах, так и в практике преподавания. Полипредикативная конструкция состоит из предикативных единиц, которые имеют формальную и смысловую организацию простого предложения, но не обладают главным свойством коммуникативной единицы - смысловой законченностью. Этим свойством обладает сложное предложение в целом, что сближает его с простым предложением, функционирующим в качестве отдельного высказывания. В письменной речи сложное предложение, подобно простому, отделяется от соседних предложений точкой или вопросительным или восклицательным знаками, которые сигнализируют о том, что оно составляет отдельную коммуникативную единицу. В устной речи коммуникативная законченность сложного предложения передается интонацией [Белашапкова, 1991, 811-812]. Полипредикативное предложение - это сложное предложение, которое состоит из нескольких частей, являющихся по форме однотипными с простыми предложениями, но образующими единое целое по смыслу, конструкции и интонации. Структура полипредикативного предложения - разнообразна. Части полипредикативного предложения соединяются на основе союзных связей подчинения и сочинения, поэтому полипредикативные предложения делятся на сложноподчиненные и сложносочиненные.

Ключевые слова: предикат, причастие, самостоятельное слово, словосочетание, сказуемое, время, лицо, интонация, предложение, микротекст.

THE PHENOMENON OF POLYPREDICATIVITY IN COMPLEX SYNTACTIC CONSTRUCTIONS OF CHINESE AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

The phenomenon of predicativity has been interpreted in linguistics for many years. However, despite this, the opinions expressed in this area are not general. In most works on grammar, predication is understood as a participle, and therefore it is emphasized that this phenomenon takes place only within a sentence. In recent decades, scientists have been paying increasing attention to polypredicative sentences. The term "polypredicative sentence" has become established both in theoretical works and in teaching practice. A polypredicative construction consists of predicative units that have the formal and semantic organization of a simple sentence, but do not have the main property of a communicative unit - semantic completeness. A complex sentence as a whole has this property, which brings it closer to a simple sentence that functions as a separate utterance. In written speech, a complex sentence, like a simple one, is separated from neighboring sentences by a period or a question or exclamation mark, which signal that it constitutes a separate communicative unit. In oral speech, the communicative completeness of a complex sentence is conveyed by intonation [Beloshapkova, 1991, 811-812]. A polypredicative sentence is a complex sentence that consists of several parts that are similar in form to simple sentences, but form a single whole in meaning, construction and intonation. The structure of a polypredicative sentence is varied. The parts of a polypredicative sentence are connected on the basis of union connections of subordination and composition, therefore polypredicative sentences are divided into complex and compound.

Key words: predicate, participle, independent word, phrase, tense, person, intonation, sentence, microtext.

Kirish. Predikativlik hodisasining faqatgina gap doirasida vujudga keladigan kesimlilik tarzida izohlanishiga, A.M.Peshkovskiy ta'limotining ta'siri katta bo'ldi.

A.M.Peshkovskiy «predikativlik» termini o'rniga «kesimlilik» atamasidan foydalanadi [1].

Uning fikriga ko'ra, kesimlilik nafaqat kesimni, balki gapni ham gap qiluvchi hodisadir [2].

Nisbatan to'g'ri fikrni V.V.Vinogradovning qarashlarida uchratish mumkin. Olimning fikricha, predikativlik orqali gap ma'nosining voqelikka munosabati ifodalanadi hamda uning modallik, zamon va shaxs bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlab o'tiladi [3].

Ammo shuni aytish lozimki, zamon, shaxs tushunchalari predikativlik hodisasi bilan bevosita bog'liq emas, chunki tarkibida fe'l qatnashmagan gaplar ham predikativlik ifodalashi mumkin. Shunga ko'ra V.V.Vinogradovning faqat predikativlik orqali voqelikka munosabat bildirilishi haqidagi fikriga qo'shilsa bo'ladi, xolos.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yu.S.Stepanov to'g'ri ta'kidlaganidek, predikatsiya zamon tushunchasi bilan aloqador bo'lmagan hodisadir. Tarkibida fe'l va zamon kategoriyasi kuzatilmaydigan gaplar ham mavjud ekan, demak, predikatsiya fe'l va zamon tushunchasiga tobe emas [4].

Yu.S.Stepanov to'g'ri ta'kidlaganidek, predikatsiya zamon tushunchasi bilan aloqador bo'lmagan hodisadir. Tarkibida fe'l va zamon kategoriyasi kuzatilmaydigan gaplar ham mavjud ekan, demak, predikatsiya fe'l va zamon tushunchasiga tobe emas [5].

Sh. N.Turniyazova ham X. Z. Xayrullaevning mulohazalariga qo'shilgan holda quyidagilarni yozadi: "... predikativlik hodisasini faqat gap sathida vujudga keladi deyish ham, bizningcha, izohtalabdir. Predikativlik tushunchasi voqelikka munosabat bildirilishi bilan bog'liq ekan, u mustaqil so'z bilan ham, so'z birikmasi bilan ham ifodalanishi mumkin" [6].

Bundan tashqari olimaning fikricha, modallik tushunchasi bilan ham uzviy bog'liqdir. Modallik esa yolg'iz so'zda ham, so'z birikmasi va gapda ham kuzatilishi mumkin. Uning mukammal ifodasini esa matnda ko'rish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, matnning ham predikativli qurilma ekanligidan dalolat beradi [7].

Muhokama. Yuqorida keltirilgan fikrlarga qo'shilgan holda shuni ham ta'kidlash lozimki, murakkab sintaktik qurilmalar (MSQ) ham predikativlik tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Shunisi xarakterliki, MSQlarning har bir komponenti o'z predikativligiga ega ekan, biz uni polipredikativ qurilma deb olamiz:

1. Ammo hisob, jabr, xandasa, jo'g'rofiya, tarix, falakiyot, tibbiyot kabi xalqlarning madaniyati va tiraqiyotiga xizmat qiladigan yana ko'p ilmlar borki, ularning taqdiri haqida o'ylash bugungi olamshumul vazifamizdir (Oybek. Ulug' yo'l).

2. 这家伙照顾他的母亲, 照顾种植, 夏天在河里游泳, 冬天开车野兔穿过雪地, 当红薯成熟时, 吃红薯, 当玉米成熟时, 吃玉米, 当小麦成熟时, 小麦。(潘晓婷, 年轻人);

MSQlarda ifodalanuvchi predikativlik belgisi uning komponentlari predikativ ma'nolari bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, MSQlarning barcha komponentlari o'zicha modallik ifodalab, voqelikka munosabat bildiradi. Biroq ular muayyan MSQ tarkibida kelayotgani bois, bir-biri bilan semantik jihatdan ham, sintaktik jihatdan ham bog'lanadi:

Men tushgan tramvayda u ham bor ekan, lekin u meni ko'rmadi (Oydin. Gulsanam).

Keltirilgan misolda MSQ ikki komponentdan iborat bo'lib, uning har bir komponenti o'zicha voqelikka munosabat bildirmoqda. Shu bilan birga, mazkur sintaktik qurilma yaxlit bir butun MSQ bo'lganligi uchun hamda uning tarkibida birdan ziyod predikativlik hodisasini kuzatayotganligimiz uchun, uni polipredikativ qurilma deb olamiz. Quyidagi misollarda ham biz polipredikativ qurilmalarni ko'ramiz:

1. 一般来说, 我的母亲也是一个美女: 以前, 当她在大型超市担任销售员时, 她与男人一起获得了巨大的成功, 但她有骄傲, 自我控制和清醒——她总是知道她最终。(李碧华. 潮州巷吃腌鸭的女人)。

Ta'kidlanganlar bilan bir qatorda shuni ham qayd etish lozimki, polipredikativlik hodisasi MSQ komponentlarini yaxlitlangan ma'no ifodasini shakllantirishga olib kelmoqda. Boshqacha aytganda, bunda kuzatiladigan modallik MSQ

komponentlarining har biri orqali qayd etiluvchi modallik belgilarining umumlashmasini taqozo etadi. Shu bois ayni paytda, yuqori pog'onadagi modallik belgisi voqelanadi. Bu esa, o'z navbatida, ustpredikativ ma'noning hosil bo'lishiga olib keladi [8]:

Oftob nayzaga kelib qoldi, ammo kun issiq emas, shabada mezon ipaklarini tut qatorlariga eltib iladi, uzoqdagi chorbog'larni xazon o'rtab ketgan, faqat Sitorai Mohi Xosaning parvarishli bog'lari hamon to'q-yashil ranga burkanib yotardi (A. Muxtor. Buxoroning jinko'chalari).

Keltirilgan MSQ tarkibida uning komponentlari sifatida beshta komponent qatnashib, ularning har biri o'z predikativlik xususiyatiga ega bo'lgan nisbiy mustaqil jumalardan tashkil topgan. Qayd etilganidek, «mustaqil» so'zini bu o'rinda nisbiy tushunmoq kerak. Chunki MSQ tarkibiga kirgach, har bir jumla o'z mustaqilligini yo'qotadi va MSQ komponentlari bilan bog'liq bo'lib qoladi. Ana shu bog'liqlik ularning predikativlik belgilarini ham o'zaro tutashtiradi va polipredikativlik orqali ustpredikativlik ma'nosini shakllantiradi. Berilgan MSQda buni ketma-ket sodir bo'layotgan voqea-hodisalar ifodalarini aks ettirayotgan komponentlar misolida bemalol kuzata olamiz.

Boshqacha aytganda, ikki jumlaning birikuvidan tashkil topayotgan mikromatnning o'zi ham yaxlit xabar ifodasini berib, predikativ ma'no shakllantirmoqda. Mazkur hodisani yuqorida ham aytib o'tganimizdek ustpredikativlik hodisasi deb ataymiz [9]. Bizningcha, ustpredikativlik ikki yoki undan ortiq predikativ qurilmalarda voqelikka bildirilayotgan munosabatlar zaminida vujudga keladi.

MSQning ustpredikativ belgisi mustaqil jumalarning sintaktik va semantik jihatdan o'zaro bog'lanishi orqali voqelanadi, aks holda ustpredikativlik emas, balki alohida predikativ belgilar xususidagina so'z yuritish mumkin bo'ladi. Ana shu jihatdan ustpredikativlik hodisasi MSQ derivatsiyasi bilan uzviy aloqadordir. Zero, bunda sintaktik derivatsiyaning so'nggi natijasi- hosilasi (derivat) vujudga kelishi bilan bir paytning o'zida ustpredikativlik belgisi ham tug'iladi [10].

Polipredikativ qurilmalar sinonimik qayta tuzilish xususiyatiga ega. Boshqacha aytganda, MSQlar tarkibidagi komponentlar o'zaro sintaktik aloqaga kirishuvda transformatsion xususiyatga egadirlar. Bunda derivatsion jihatdan operatorlar o'zgarishi bilan MSQ komponentlarining sintaktik-semantik aloqasini shakllantiruvchi leksik- grammatik vositalar o'zgaradi. Ammo shunday bo'lsa-da, MSQ o'z polipredikativ xususiyatini yo'qotmaydi, faqatgina transformatsiyaga uchraydi, xolos. Fikr dalili uchun quyidagi misolga e'tiborimizni qarataylik:

Kun botib, osmon qoraydi.

Kun botgach, osmon qoraydi.

Kun botishi bilan, osmon qoraydi.

Kun botdi-yu, osmon qoraydi.

Kun botdi va osmon qoraydi.

Keltirilgan misolda MSQ ikki komponentdan iborat bo'lib, har bir komponent o'z predikativlik xususiyatiga ega. Mazkur predikativ qurilmalar bitta MSQ strukturasida yaxlitlashib polipredikativlik, undan so'ng esa ustpredikativlik hodisasini keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga, misolning sinonimik variantlarida ikki komponentni bog'lab turgan leksik-garmmatik vositalar o'zgargani bilan, MSQning polipredikativlik xususiyatini yo'qolganini yo'q. Bu vaziyatda derivatsion nuqtai nazardan faqatgina derivatsiya operatorlari o'zgarayotpi, xolos. Qiyoslaymiz:

Kun botib, osmon qoraydi – operator: -ib;

Kun botgach, osmon qoraydi – operator: -gach;

Kun botishi bilan, osmon qoraydi – operator: bilan;

Kun botdi-yu, osmon qoraydi – operator: -yu;

门开了, 他就进去了 - operator -就(va);

当门打开时, 他进入 - dubloperator - 当, 时 (-ganda, -gan paytda);

门刚开, 他就进了 - dubloperator -刚, 就(-yu, va).

Natija.

Ko'rinadiki, polipredikativ MSQlar kompozitsion-sintaktik birlik sifatida shaxsining ongida shakllanadi va uning fikrlash xususiyatlari bilan belgilanadi. Ya'ni MSQning kengayish

yoki torayish doirasi, uning komponentlarini bog'lovchi vositalar, operatorlar zahirasidan operator tanlash imkoniyati, bularning hammasi inson ogniga bog'liqdir. Shu bilan bir qatorda, bunda kognitiv pragmatik vaziyat ham muhim rol o'ynaydi.

1. Kun chiqayotganda shahar tashqarisida bir qism qo'shini bilan Shayboniyxon paydo bo'ldi, ammo u suv to'la chohdan beriga o'tolmadi; barcha darvozalar Boburning odamlari tomonidan bekitib olingan, chohlarning ko'priklari ko'tarilgan, ichkarida intiqom davom etmoqda edi (P. Qodirov. Yulduzli tunlar).

2. 当电视的人来拜访我们时, 我们已经离开了潮州巷 因为在九十七年五月, 城市发展部门开始了这条不起眼的街道的正式重组。

(李碧华. 潮州巷吃腌鸭的女人)。

Keltirilgan misollarning birinchisi beshta komponentdan iborat bo'lib, har qaysisi o'z predikativligiga ega. MSQ strukturasining polipredikativligi birinchi o'rinda MSQning birinchi va ikkinchi komponentlari o'rtasidagi teng bog'lanishda kuzatilmoqda. Bunda MSQ komponentlarini ammo zidlov bog'lovchisi bog'lab kelmoqda. Keyingi komponentlarning ketma-ket bog'lanishi ohang orqali ro'y bergan. Bu vaziyatda derivatsion nuqtai nazardan mazkur MSQ komponentlarining o'zaro derivatsion jarayoni noliy operatorga tayangan. MSQ tarkibidagi komponentlar nisbiy mustaqil jumalardan tashkil topar ekan, ularning har biri o'zicha voqelikka munosabat bildirishi tabiiydir. Bu polipredikativlik hodisasi esa bitta MSQga

jamlangan, o'z predikativligiga ega bo'lgan komponentlarning ustpredikativligini keltirib chiqarmoqda.

Ikkinchi misolda MSQ uch komponentdan iborat:

当电视的人来拜访我们时

我们已经离开了潮州巷

因为在九十七年五月, 城市发展部门开始了这

条不起眼的街道的正式重组

Bu MSQda ham birinchisidagi kabi har bir komponent o'z predikativligiga ega. O'z navbatida predikativlik xususiyatiga ega jumalar bitta MSQ doirasida birikib polipredikativlikni hosil qilmoqda. Mazkur MSQda birinchi komponent ikkinchisi bilan, ikkinchi komponent uchinchisi bilan o'zaro tobe munosabatdagi kontakt bog'lanishni keltirib chiqarmoqda.

Xulosa. MSQ qurilmalar predikativlik tushunchasi bilan bilan uzviy bog'liqdir. MSQlarning har bir komponenti o'z predikativligiga ega ekan, biz uni polipredikativ qurilma deb olamiz.

Polipredikativlik hodisasi MSQ komponentlarini yaxlitlangan ma'no ifodasini shakllantirishga olib keladi. Boshqacha aytganda, MSQlarda kuzatiladigan modallik MSQ komponentlarining har biri orqali qayd etiluvchi modallik belgilarining umumlashmasini taqozo etadi. Shu bois bu vaziyatda yuqori pog'onadagi modallik belgisi voqelanadi. Bu esa, o'z navbatida, ustpredikativ ma'noning hosil bo'lishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Turniyazova Sh. Hozirgi zamon o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Nomz. dis. Toshkent, 2010.98-bet.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд.5-е.-М., 1935.-С.152.
3. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике.-М.,1975.-С.267-268.
4. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. - М.,1975.-С.134.
5. Xayrullaev X.Z. So'z, So'z birikmasi va gapning predikativlikka munosabati// Nomzodlik dis. avtoreferati .- Toshkent, 2001.
6. Turniyazova Sh. Hozirgi zamon o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Nomz. dis. Toshkent, 2010.99-bet.
7. Turniyazova Sh. Ko'rsatilgan ish, 100-bet.
8. Turniyazova Sh. Ko'rsatilgan ish, 101-bet.
9. Qarang: Xayrullaev X.Z. Ko'rsatilgan ish, 20- bet.
10. Qarang: Turniyazova Sh. N. Hozirgi o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatdori. Monografiya. Toshkent: 2016. 87-b.
11. Ли Ц. С. Грамматика китайского языка / Ц. С. Ли. – Пекин: Изд-во Коммерческая пресса, 2000.
12. Люй Шу-сян. Очерк грамматики китайского яз. М., Издательство “Наука”, 1965.
13. Turniyazova Sh. Hozirgi zamon o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Nomz. dis. Toshkent, 2010.
14. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд.5-е.-М., 1935
15. Xayrullaev X.Z. So'z, So'z birikmasi va gapning predikativlikka munosabati// Nomzodlik dis. avtoreferati .- Toshkent, 2001
16. 外国人实用汉语语法. 北京语言大学出版社. 2007 年
17. В.И.Горелов. Грамматика китайского языка. – М.: Просвещение, 1982
18. Гафоров А.А. Ҳозирги ўзбек тилида парцелятив ва илова қурилмаларнинг синтактик деривацияси. Номзодлик диссертацияси. – Самарканд, 1997.